

LTO

**Natuurinclusieve
land- en tuinbouw:
een kans voor alle sectoren**

Natuurinclusieve land- en tuinbouw: een kans voor alle sectoren

Inhoud

Samenvattend: 11 Focuspunten voor LTO.....	3
1. Inleiding	5
2. Natuurinclusieve land- en tuinbouw: van verplichting naar kans	7
3. Natuurinclusieve land- en tuinbouw biedt kansen voor álle ontwikkelpaden.....	10
3.1 Ontwikkelpad 1: Hightech gesloten kringlopen.....	10
3.2 Ontwikkelpad 2: Hightech open precisielandbouw.....	12
3.3 Ontwikkelpad 3: Multifunctionele landbouw	14
3.4 Ontwikkelpad 4: Biologisch plus	16
3.5 Ontwikkelpad 5: Natuur en landschap landbouw	17
4. Tijdlijn 2026–2030: focus op implementatie en mijlpalen	20
5. Conclusie en aanbevelingen	23

Bijlagen

Vastgesteld NKE, 24 september 2025

Samenvattend: 11 Focuspunten voor LTO

In deze notitie zijn de volgende 11 *focuspunten* voor NatuurInclusieve Land- en tuinbouw (NIL) uitgewerkt. Deze 11 focuspunten met de onderliggende notitie vormen aangrijpingspunt en toetsingskader voor LTO om binnen alle 5 ontwikkelpaden stappen te zetten in Natuurinclusieve land- en tuinbouw. Het vormt ook het referentiekader voor projecten en programma's van de LTO regio's en de meetlat waarlangs de lobbyinzet wordt verwoord.

1. Natuurinclusiviteit als strategische kans, niet als verplichting

- Alle ontwikkelpaden – van gesloten kringlopen tot multifunctionele landbouw – kunnen natuurinclusief invullen op hun eigen manier, die past bij het marktsegment waarin ze opereren.
- NIL biedt ruimte voor ondernemerschap én maatschappelijke waardering.

2. Kringlopen sluiten als economische én ecologische logica

- Of je nu precisielandbouw toepast, een gesloten systeem runt of een biologisch bedrijf runt: kringloopdenken en -doen verlaagt kosten, verhoogt bodemgezondheid en draagt vaak ook bij aan klimaatdoelen.
- LTO stimuleert kennisuitwisseling binnen alle paden en denkt mee in en ondersteunt waar mogelijk pilots, projecten en programma's die beleid en praktijk verbinden.

3. Verdienmodellen bouwen rond ecosystemendiensten

- Of je nu biodiversiteit bevordert met kruidenrijk land, agroforestry toepast of met biofilters emissies reduceert: elke bijdrage telt. Hierbij is de [Visie Biodiversiteit van LTO](#) richtinggevend en geeft inspiratie.
- LTO wil budgetten bundelen in langjarige gebiedscontracten, zodat ecosystemendiensten een (extra) verdienmodel opleveren.

4. Ketenbeloningen voor boeren die het verschil maken

- Hightech telers, biologische pioniers of multifunctionele ondernemers – wie duurzaam produceert, verdient een betere prijs. LTO faciliteert keteninitiatieven die waarde terugbrengen naar de boer.
- LTO initieert keteninitiatieven, zodat natuurinclusieve producten een eerlijke prijs krijgen.

5. Minder regels, meer ruimte voor initiatief

- Alle paden hebben last van knellende regels. LTO pleit voor experimenteerruimte en maatwerkbeleid, zodat innovatie wordt beloond – van robotica tot kruidenakkers.
- Regelingen moeten eenvoudiger (ANLb, eco-regeling) en pioniers verdienen experimenteerruimte op grond van mogelijke natuurwinst.

6. Natuurinclusief vakmanschap en kennisdeling

- Natuurinclusief boeren berust op vakmanschap.
- LTO wijst op en legt verbindingen tussen goede voorbeelden en geeft vanuit haar netwerk en organisatie advies op maat, zodat boeren geïnspireerd worden om kringlopen te sluiten en aandacht voor biodiversiteit een volwassen plaats in hun bedrijfsvoering te geven.
- Natuurinclusief ondernemen vraagt om nieuwe verdienmodellen. LTO stimuleert ideeën en initiatieven om dit te onderzoeken, te toetsen en te communiceren.

7. Meetbare natuurwinst met KPI's

- Van vertical farming tot natuurbeheer: KPI's kunnen natuurprestaties aantoonbaar en vergelijkbaar maken. Dit helpt om beloning via subsidies, markt én beleidsvoordelen inzichtelijk te maken en verder te ontwikkelen.
- Bij de verdere uitwerking is het belangrijk dat ook voor de biologische sector passende indicatoren worden ontwikkeld, aangezien de huidige set op gangbare systemen zijn

gebaseerd en daardoor minder toepasbaar zijn voor biologische en extensieve bedrijven. De biologische melkveehouderij ontwikkelt een eigen Biomonitor ter aanvulling op de Kringloopwijzer.

- LTO draagt bij aan de ontwikkeling van sectorspecifieke meetkaders, zoals de ontwikkeling van KPI's voor bodem, biodiversiteit en emissies, zodat boeren hun natuurprestaties kunnen meten.
- Dit "groen CV" vergemakkelijkt maatschappelijke waardering en beloning.

8. Agroforestry als kansrijk bedrijfsmodel

- Agroforestry – bomen combineren met landbouw – biedt nieuwe inkomsten en natuurwinst. LTO helpt agroforestry verankeren als volwaardig teeltmodel.
- Boomteelt en voedselproductie combineren kan in open, gesloten, multifunctionele én biologische systemen.
- LTO stimuleert boslandbouw, omdat het tegelijk het verdienmodel, landschap en biodiversiteit kan versterken.

9. Beleid en praktijk verbinden in de regio

- Of je nu midden in het veenweidegebied of aan de stadsrand zit: gebiedsgerichte samenwerking maakt natuurinclusieve landbouw schaalbaar en passend. LTO heeft de ambitie om beleid met praktijk te verbinden en dit zichtbaar te maken.

10. Natuurinclusief voor alle sectoren

- LTO waarborgt dat ook intensieve en niet-grondgebonden boeren kunnen meedoen. Ook stallenbouwers en glastuinders kunnen bijdragen, bijvoorbeeld via emissiereductie, erfbeplanting of zo mogelijk samenwerking met natuurcollectieven. Uitgangspunt is: Natuurinclusieve landbouw is er voor alle boeren.
- Via maatwerk en samenwerking met ketenpartners krijgt elke sector steun bij natuurinclusief ondernemen, zodat niemand wordt uitgesloten.

11. Groene prestaties verzilveren in beleid en markt

- Natuurinclusief boeren – binnen welk ontwikkelpad ook – verdient positieve aandacht in beleid, markt en maatschappij en moet ook daar leiden tot voordelen. LTO zet in op een groen verdienmodel dat rendeert.
- LTO bepleit "groene differentiatie": wie veel voor natuur doet, moet daarvoor beloond worden. Als duurzaam ondernemen loont, stimuleert het tot navolging.

2. Inleiding

De Nederlandse landbouw land- en tuinbouw staat voor grote uitdagingen. Onze boeren en tuinders hebben te maken met strenge eisen rondom stikstofreductie, klimaatverandering, waterkwaliteit, biodiversiteit en gewasbescherming. Tegelijkertijd streven agrarische ondernemers naar een economisch rendabel en toekomstbestendig bedrijf. LTO Nederland heeft in haar [Visie 2030](#) vijf ontwikkelpaden geschetst – uiteenlopende routes waarlangs ondernemers hun bedrijf kunnen ontwikkelen.

Natuurinclusieve land- en tuinbouw (NIL)

is een vorm van duurzame landbouw en onderdeel van een veerkrachtig eco- en voedselsysteem. Deze maakt optimaal gebruik van de natuurlijke omgeving en integreert die in de bedrijfsvoering. Daarnaast draagt natuurinclusieve landbouw actief bij aan de kwaliteit van diezelfde natuurlijke omgeving. Natuurinclusieve landbouw produceert voedsel binnen de grenzen van natuur, milieu en leefomgeving, met een positief effect op de biodiversiteit (Erisman et al., 2017).

In deze notitie werken we een geïntegreerde strategie uit waarin Natuurinclusieve Land- en tuinbouw (NIL) niet als dwang of verplichting wordt gezien, maar juist als *strategische kans* voor alle sectoren – van melkvee tot akkerbouw, van intensieve veehouderij tot tuinbouw – en waarin iedere ondernemer op eigen wijze verantwoordelijkheid neemt.

NIL kan een proactieve route zijn om de doelen op het gebied van stikstof, CO₂, water en biodiversiteit te behalen, mét behoud van ondernemerschap en perspectief. Daarbij, door bijvoorbeeld de samenwerking in gebiedsgerichte programma's, waarin agrariërs, natuurcollectieven, overheden en andere regionale partners gezamenlijk maatschappelijke doelen zoals behoud biodiversiteit in vergelijking met het land- en tuinbouwbelang definiëren, wordt natuurinclusieve land- en tuinbouw een (landschaps)brede beweging; een beweging van de mensen van de praktijk in het hële buitengebied. Zulke aanpakken versterken de in dit document beschreven strategische visie door concrete diensten te leveren én verdienmodellen te formuleren op collectief niveau.

Europese ontwikkelingen bevestigen deze koers. Zo zijn er ontwikkelingen dat grote bedrijven vanaf 2024 volgens de Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD) hun duurzaamheidsprestaties (inclusief biodiversiteit) [in de hële keten moeten rapporteren](#). Binnen de Europese Commissie heerst de overtuiging dat de ontwikkelingen rondom CSRD ook de vraag naar duurzame agrarische producten zal vergroten en boeren en tuinders de kans moet bieden zich te onderscheiden met aantoonbaar natuurvriendelijke bedrijfsvoering. Echter de EC werkt ook aan vereenvoudiging van rapportageverplichting (Omnibus), zodat de meeste agrarische ondernemers meer ruimte hebben en niet direct te maken krijgen met strenge voorwaarden.

Daarnaast lanceerde de Europese Commissie begin juli 2025 de [Roadmap towards Nature Credits](#) – een beleidsinstrument om een markt te ontwikkelen, waarin natuurherstel en biodiversiteit worden beloond. Via zulke *nature credits* kunnen investeerders, bedrijven en burgers betalen voor natuurpositieve acties; boeren en landbeheerders kunnen in ruil daarvoor nieuwe inkomstenstromen genereren door bijvoorbeeld ecosysteemherstel en landschapsbeheer. Deze ontwikkelingen creëren momentum voor natuurinclusief ondernemen als verdienmodel.

Het verdienmodel (dus meer dan compensatie van gederfde inkomsten) kan een geweldige boost krijgen door het natuurinclusief ondernemen. In het stageverslag van Fenna Podt zijn een aantal mogelijke maatregelen, kosten en opbrengsten verantwoord. In deze notitie wordt hier verder niet bij stil gestaan. We verwijzen hierbij kortheidshalve naar het rapport van de [WUR](#) waarin duidelijke suggesties worden gegeven en de aandacht moeten krijgen bij de verdere uitwerking binnen de ontwikkelpaden.

Een andere Europese ontwikkeling betreft de KRW. Boeren en tuinders die bijdragen aan KRW-doelen door natuurvriendelijke bedrijfsvoering (zoals extensivering, natte teelten of landschapselementen of gesloten teeltsystemen) kunnen zich onderscheiden en kunnen mogelijk toegang krijgen tot nieuwe vergoedingen, samenwerkingsvormen of investeringen. Binnen NIL kunnen boeren als partners in waterbeheer optreden — iets wat waterschappen en provincies steeds meer opzoeken in hun gebiedsgerichte KRW-aanpak. Deze denkrichting vraagt verdere uitwerking.

Met deze notitie brengen we als sector niet alleen onder woorden hoe we zelf focus in het landsbrede spectrum van natuurinclusieve land- en tuinbouw willen aanbrengen, maar ook hoe we als sector vanuit LTO het initiatief in de beweging van natuurinclusieve landbouw willen (en houden) en ook dat we als sector zelf de regie willen over de manier waarop we bijdragen aan maatschappelijke opgaven.

Natuurinclusieve land- en tuinbouw als een strategische kans

Op basis van deze notitie wil LTO vanuit de breedte een focus aanbrengen voor NatuurInclusieve Landbouw (NIL), met een geïntegreerde strategie, waarin NIL niet wordt gezien als dwang of verplichting, maar juist als een *strategische kans* voor alle sectoren

In deze notitie wordt onderbouwd hoe natuurinclusiviteit een middel kan zijn om de “license to produce” te versterken via maatschappelijke waardering en nieuwe inkomsten. Per ontwikkelpad uit de Visie 2030 wordt geschetst hoe NIL-maatregelen kunnen worden ingebed in de bedrijfsvoering, aangevuld met praktijkvoorbeelden en koppelingen met beleid. Daarbij wordt ook een link gelegd met ontwikkelingen rondom instrumenten als het nieuwe GLB (Gemeenschappelijk Landbouwbeleid), de CSRD-rapportageplicht en de opkomst van Nature Credits, maar ook meetbare KPI's, certificering, samenwerking met ketenpartijen en gebiedscontracten om deze transitie praktisch te ondersteunen.

Een routekaart 2026–2030 met ijkmoment in 2030 toont de voorgestelde aanpak in de tijd. Tot slot zijn de keuzes en aanbevelingen geformuleerd voor de agrariërs van de vakgroepen binnen de 5 ontwikkelpaden om gezamenlijk een beweging naar meer natuurinclusief ondernemen vorm te geven. Deze keuzes en aanbevelingen zijn op een andere wijze verwoord en terug te voeren op de 11 focuspunten die in de samenvatting van het begin van dit document beschreven zijn.

2. Natuurinclusieve land- en tuinbouw: van verplichting naar kans

Het vertrekpunt van deze notitie is dat natuurinclusief ondernemen géén verplichting is die boeren onder druk van regelgeving aangaan, maar een bewuste keuze, die zij maken vanwege de kansen die het biedt én de intrinsieke motivatie gevoed door het idee van een gezamenlijke opdracht, waarin elke ondernemer zijn/haar bijdrage levert.

Steeds meer agrariërs erkennen dat natuur en landbouw elkaar kunnen versterken en dat zij daarmee hun bedrijf toekomstbestendig maken. Uit onderzoek blijkt dat natuurinclusieve landbouw een belangrijk instrument voor de toekomst is, met name dankzij *functionele agrobiodiversiteit* – maatregelen als strokenteelt, kruidenrijk grasland, agroforestry etc., die zowel de natuurwaarden verhogen als de bodem en teelten versterken. Boeren tasten daarmee niet in het duister: veel *praktijkansen* liggen binnen handbereik en zijn niets anders dan het boerenverstand.

Wat is Natuurinclusieve Land- en tuinbouw?

Tijdens de strategische sessie van LTO-bestuurders van de vakgroepen en regio's (NKE, 19 februari 2025) werd duidelijk dat er behoefte is aan een eenduidig woordbegrip. LTO gaat uit van definitie, die Louis Bolk hanteert (zie ook Fenna Podt, 2025), en algemeen in verschillende beleidsdocumenten terugkomt:

Natuurinclusieve landbouw is een vorm van duurzame landbouw en onderdeel van een veerkrachtig eco- en voedselsysteem. Deze maakt optimaal gebruik van de natuurlijke omgeving en integreert die in de bedrijfsvoering. Daarnaast draagt natuurinclusieve landbouw actief bij aan de kwaliteit van diezelfde natuurlijke omgeving. Natuurinclusieve landbouw produceert voedsel binnen de grenzen van natuur, milieu en leefomgeving, met een positief effect op de biodiversiteit (Erisman et al., 2017).

Zonder boeren geen natuur, en zonder natuur geen boeren. Beide zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en hebben elkaar nodig om te kunnen bestaan.

Natuurinclusieve landbouw sluit zoveel als mogelijk aan op de plaatselijke abiotische en biotische omgevingsfactoren en draagt actief bij aan de kwaliteit van het agrarisch (cultuur)landschap. Deze landbouwvorm is gebaseerd op drie kernprincipes: het benutten van natuur, het sparen van natuur en het verrijken van natuur.

Een landbouwbedrijf dat werkt volgens deze principes produceert voedsel, groen en grondstoffen binnen de ecologische grenzen van natuur, milieu en leefomgeving. Tegelijkertijd wordt rekening gehouden met, én bijgedragen aan, het behoud en herstel van biodiversiteit.

[Louis Bolk onderscheid 4 niveaus van Natuurinclusieve landbouw](#)

Niveau 0: Wettelijke verplichtingen

- Alleen voldoen aan de minimale eisen uit de wet.
- Geen extra maatregelen voor biodiversiteit.

Niveau 1: Specifieke maatregelen

1. **1A:** Natuurinclusief productieproces: bodem verbeteren, minder kunstmest en chemie, vlinderbloemigen inzetten.
2. **1B:** Creëren van leefgebied: nestkastjes, erfbeplanting, akkerranden, aangepast maaien.

Niveau 2: Actieve sturing op systeemniveau

- Optimaliseren van kringlopen en natuurlijke processen.
- Natuurinclusieve alternatieven in productie en landschapsbeheer.
- Minder externe inputs, meer biologische bestrijding en habitatcreatie.

Niveau 3: Systeem aangepast aan natuur

- Bedrijf volledig afgestemd op natuurlijke omstandigheden.
- Extensieve landbouw met lage veedichtheid en juiste raskeuze.
- Volledig werken met natuurlijke processen en agro-ecologie.

Tijdens de strategische sessie van 19 februari 2025 kwamen ook andere definities en woordgebruik naar voren, zoals de termen kringlooplandbouw¹ en regeneratieve landbouw. Het is terecht om deze ook te benoemen en onderscheid te maken. Toch wordt voornamelijk kringlooplandbouw meer gezien als nadere invulling van **Niveau 2** en Regeneratieve landbouw² meer in de sfeer van **Niveau 3**³.

Natuurinclusieve land- en tuinbouw wordt het meest ondersteund als het niet wordt gezien als verplichting, maar als vakmatige en strategische kans voor een toekomstbestendige bedrijfsontwikkeling..

Hierdoor ontstaat ruimte om niet alleen aan wettelijke vereisten te voldoen, maar ook echte meerwaarde te creëren voor boer, natuur en samenleving.

Het begint met het sluiten van de kringlopen en tegengaan van milieuvervuiling, waarmee je een (indirecte) bijdrage levert aan de kwaliteit van de natuur en landschap. Praktijkvoorbeelden, zoals emissiearme stallen, voermaatregelen en vaste mesttoediening dragen bij aan stikstof- en methaanreductie, wat kan leiden tot meer vergunningsruimte en toegang tot subsidies. Het benutten van organische mest, compost en vanggewassen bouwt koolstof op in de bodem (CO₂-vastlegging) en verbetert de waterhuishouding, waarmee men voorbereid is op droogte en natte periodes. Mits met de goede kennis van zaken kan minder gebruik van kunstmest en chemie kosten én milieu sparen, terwijl de inzet of juist gebruik van biodiversiteit (natuurlijke plaagbestrijding, bestuivers) kan helpen om met minder gewasbeschermingsmiddelen gezonde teelten te houden⁴.

Door natuurinclusiviteit in de land- en tuinbouwsector verder te integreren wordt de landbouwsector over de gehele breedte weerbaarder, zelfstandiger en, mits met goede kennis van zaken gehandeld wordt, ook minder afhankelijk van externe input zoals kunstmest,

¹ "Natuurinclusieve landbouw en kringlooplandbouw overlappen elkaar gedeeltelijk. Waar bij kringlooplandbouw het accent ligt op het sluiten van kringlopen van mineralen en grondstoffen ligt dat bij natuurinclusieve landbouw op een verantwoord gebruik daarbij van natuur en natuurlijke processen." (Kringloopvisie, LNV, 2018).

² Regeneratieve landbouw is een landbouwsysteem dat gericht is op het verbeteren en in stand houden van de bodemgezondheid, het verhogen van biodiversiteit, het opslaan van koolstof in de bodem, en het versterken van ecosysteemdiensten, met als doel een veerkrachtige en productieve landbouw op lange termijn (Schreefel, L., Schulte, R. P. O., de Boer, I. J. M., & Gerritsen, A. L. (2020). [Regenerative agriculture – the soil is the base](#). Global Food Security, 26, 100404).

³ Het begrip 'regeneratieve landbouw' bestaat al langere tijd, en hier en daar claimen boeren ook regeneratief te zijn. Het is de laatste jaren vooral 'gepusht' door grotere bedrijven, zoals Unilever en vervolgens ook door bijv. Friesland Campina. Er is geen vaste definitie van 'regeneratief' in tegenstelling tot biologisch (EU-wetgeving). Dat maakt het makkelijk voor deze grote bedrijven om goede sier te maken met regeneratief, maar per bedrijf kan de invulling verschillen.

⁴ Zie ook: [Van rustgewas tot Nedertarwe: duurzame Nederlandse graanketen](#)

gewasbeschermingsmiddelen en medicijngebruik. NIL is een zich snel ontwikkelend vakmanschap van boerenverstand, kennis van zaken en natuurinclusief ondernemen.

Door stapsgewijs te investeren in natuurinclusieve landbouw, bereidt een bedrijf zich optimaal voor op toekomstig beleid en vermindert het de kans op dwangmaatregelen. Met andere woorden: wie nu vrijwillig investeert in natuur en milieu, plukt daar de vruchten van in de vorm van draagvlak, minder risico's en nieuwe inkomstenbronnen.

Langjarig geborgde financiële borging en brede maatschappelijke waardering ondersteunen deze omslag steeds beter. Via het nieuwe GLB kunnen bepaalde groepen boeren en tuinders aanspraak maken op eco-regelingen voor tal van vergroeningstappen – van vanggewassen tot strokenteelt. Afhankelijk van de ambities ontvangt men een bronzen, zilveren of gouden premie⁵ (ca. €60, €100 of €200 per hectare) [bovenop](#) de basisbetaling. Ook agrarisch natuur- en landschapsbeheer (ANLb) [beloont](#) natuurmaatregelen, zoals beheerde akkerranden, grasland met kruiden of landschapselementen, via provinciale contracten (meestal 6 jaar) met collectieven. Van de € 500 miljoen voor ANB die in het regeerakkoord van het Kabinet Schoof (2024) stond is met de vaststelling van de voorjaarsnota een eerste stap gezet door € 200 miljoen ANB structureel vast te zetten tot 2030.

Dergelijke vergoedingen maken duidelijk: natuurinclusief werken kan concreet een bijdrage leveren aan het verdienvermogen van de agrariër⁶. Wel moeten publieke en private beloningen beter *stapelbaar* worden en moet er stabiliteit en continuïteit in de regelingen komen. Idealiter ontstaat een gecombineerd verdienmodel waarbij overheid (GLB/ANLb), keten én maatschappij bijdragen aan boeren die bovenwettelijke natuur- en milieuprestaties leveren⁷. Langjarige gebiedscontracten (bijvoorbeeld 5, 10 of 20 jaar), waarbij meerdere (een collectief van) boeren in een gebied deelnemen, kunnen hierbij zekerheid geven, omdat hiermee schaalvoordelen worden bereikt. Zie bijlage 1 voor een nadere duiding voor het GLB 2028-2034. Zoals het Markemodel laat zien, kan een resultaatgerichte benadering met KPI's boeren uit de wurggreep van gedetailleerde regels halen. Het Markemodel komt pas echt tot zijn recht binnen gebiedsgerichte samenwerking: o.a. zijn er collectieven, zoals van Boeren natuur die sturen op KPI's op gebiedsniveau, terwijl individuele ondernemers binnen dat framework zelf doelen stellen en presteren. Zo ontstaat handelingsperspectief én verbondenheid met de regionale context.⁸ In plaats van angst voor weer nieuwe verplichtingen, krijgen ondernemers handelingsperspectief: zij kunnen in samenspraak met hun regio [zelf doelen stellen](#) en tegenprestaties leveren, waarvoor ze worden beloond. Dit past bij de [LTO-visie](#) dat ondernemers zelf hun ontwikkelrichting moeten kunnen bepalen. Natuurinclusieve landbouw biedt hen daarbij de kans om problemen om te buigen in oplossingen. In de volgende secties is dit uitgewerkt per transitie- of ontwikkelpad uit de LTO Visie 2030.

⁵ Helaas is het budget ook anno 2025 te gering en zijn de vergoedingen vermindert, wat een negatief effect geeft om volgend jaar weer voor 'goud' te gaan

⁶ Of het concreet iets oplevert is helaas geen logica, omdat in sommige gevallen het voor boeren juist interessant is om in brons of zilver te blijven omdat anders de kosten en baten uit elkaar lopen. Zo is ook bekend dat tot 15% ANLb in de bedrijfsvoering nog rendabel is en daarna niet. Hier moet echt nog een omslag in denken van vergoedingen naar beloning in de ANB-financiering plaatsvinden.

⁷ Zie ook: [Markemodel fase II: Hoe pakt het Markemodel uit in de praktijk?](#)

⁸ En ook in diverse andere regio's wordt hiermee al geëxperimenteerd, zoals bij de gebiedsofferte van Groningen West, de Regio Deal Noord-Nederland, het IJsselwaterwaardenproject van Rijkswaterstaat, PARTRIDGE in Schouwen-West en projecten binnen LIFE IP All4Biodiversity

3. Natuurinclusieve land- en tuinbouw biedt kansen voor álle ontwikkelpaden

3.1 Ontwikkelpad 1: Hightech gesloten kringlopen

Karakteristiek

Dit pad omvat hoogtechnologische, gesloten systemen in de dierlijke en/of plantaardige productie. Denk aan bedekte teelten, geconditioneerde stallen of vertical farming. Omgevingsfactoren worden maximaal gecontroleerd en gestuurd op *nul-emissie*, efficiënt grondstofgebruik en kringloopsluiting. Investeringskosten zijn hoog, maar de opbrengsten eveneens. Dergelijke bedrijven streven naar hoge (voedsel)productie van topkwaliteit, een hoog dierenwelzijn en eigen energieopwekking, waarbij ze – indien van toepassing – landschappelijk ingepast zijn.

Natuurinclusieve kansen

In een gesloten systeem is de directe interactie met omringende natuur beperkt, maar ook hier kan NIL een rol spelen – vooral intern en in ondersteunende processen. De focus ligt op het verduurzamen van interne kringlopen, zoals hergebruik van reststromen, circulaire voeders (bijv. insecten of lokaal geteelde eiwitten), recirculatie van meststoffen, mestvergisting voor biogas en energieopwekking uit biomassa, of andere niet-fossiele brandstoffen. Dit draagt bij aan klimaatdoelen en minimaliseert emissies naar lucht en water. Ook bieden de bedrijven, die onder dit ontwikkelpad vallen, juist door een gesloten karakter ruimte voor extensieve bedrijven om extra biodiversiteit te creëren (land sparing).

Het drieluik van NIL: besparen, benutten en verrijken

- **Besparen** gebeurt door technologieën die emissies terugdringen en grondstoffen besparen, zoals luchtwassers, precisievoeding en waterrecycling.
- **Benutten** betreft het sluiten van interne kringlopen, via bijvoorbeeld hergebruik van reststromen, circulaire voeders (zoals insecten of binnen de EU geteelde eiwitten), mestvergisting en energieopwekking uit biomassa.
- **Verrijken** richt zich op de relatie met de omgeving. Hoewel die bij gesloten systemen beperkt is, beschikken veel van deze bedrijven over enkele hectaren rondom het erf. Hier kunnen ondernemers bijdragen aan biodiversiteit en landschap, bijvoorbeeld met erfbeplanting, kruidenrijke grasstroken, poelen of nestgelegenheid voor vogels en vleermuizen. Ook kunnen ze op onderdelen met natuurorganisaties samenwerken of bijvoorbeeld deelnemen aan collectieve gebiedscontracten, om hun ecologische voetafdruk verder te compenseren of te verkleinen.

Technologische innovaties dienen hierbij milieudoelen, zoals luchtwassers en waterzuivering, die emissies richting nul reduceren (goed voor omliggende natuurgebieden) en precisievoeding die mineralenoverschotten voorkomt.

Veel gesloten bedrijven (zoals stallen of kassen) hebben toch wél een aantal hectares rondom het erf. Juist omdat de binnenkant van deze systemen moeilijk zichtbaar is, kan de buitenruimte rond het bedrijf dienen als tastbaar visitekaartje van de natuurinclusieve inzet. Denk aan bloemrijke akkerranden, houtwallen, poelen, slootbeheer of samenwerking met lokale natuurpartijen. Dit kwam ook als voorbeeld naar voren tijdens de strategische sessie van LTO-bestuurders. Daarnaast is veelal een natuurinclusieve teelt in gesloten systemen moeilijk in te vullen, omdat het systeem is gericht om het binnen houden van nuttige organismen en het buiten houden van ongewenste organismen.

Hoewel biodiversiteit in klassieke zin minder speelt binnen de vier muren van de 'hightech gesloten' bedrijven, kunnen ondernemers functionele natuur inzetten: bijvoorbeeld insectenkweek voor diervoer, algen voor waterzuivering of schimmels om afval te composteren. Ook natuurlijke plaagbestrijding wordt veel in gesloten systemen toegepast (denk aan sluipwespen of roofvliegen in veehouderij). Dit zijn concrete voorbeelden uit de praktijk. Rondom het bedrijf zijn laagdrempelige maatregelen mogelijk: nestkasten aan gevels, groene erfbeplanting of samenwerking met anderen om elders natuur te compenseren, hoewel voor deze samenwerking nog wel om een brede omslag van denken nodig is o.m. met betrekking tot governance, juridische aspecten en financiering. Al deze stappen verkleinen de ecologische voetafdruk en verhogen de maatschappelijke waardering.

Voorbeelden

Een inspirerend voorbeeld is een gesloten varkenshouderij ⁹waarin het kringloopprincipe centraal staat. De mest wordt ter plekke vergist tot biogas; mineralen worden teruggewonnen als kunstmestvervanger, en de stallucht gaat door biofilters, zodat nagenoeg geen ammoniak vrijkomt. Zo'n bedrijf levert een bijdrage aan natuurwaarden door verminderde stikstofuitstoot.

Een voorbeeld voor de plantaardige sectoren is het concept '*Boerderij van de Toekomst*' in Flevoland, dat weliswaar open teelten omvat, maar laat zien hoe hightech en ecologie hand in hand kunnen gaan. Hier worden innovatieve teeltsystemen getest, zoals LED-belichte indoor teelten gecombineerd met de restwarmte/koolstof voor kasplanten, en worden restproducten (bijv. champost van Zwammenkwekerij RotterZwam) hergebruikt als bodemverbeteraar. Het nu aflopende project Boerderij van de Toekomst leert ons daarnaast twee dingen: 1) een nieuw systeem moet passen in de praktijk en vraagt meer ontwikkeltijd en 2) er moet sprake zijn van een verdienmodel.

Een ander voorbeeld is een slateler in Noord-Limburg, die zijn teelt vanuit de vollegrond gedeeltelijk heeft verplaatst naar de kas en nu op water teelt. Eén hectare kasteelt vervangt 10 ha vollegrondsteelt. Door lokaal de productie te intensiveren speel je elders grond vrij om te extensiveren. Bovendien is de emissie van meststoffen en gewasbeschermingsmiddelen naar bodem en lucht minimaal in dit teeltsysteem. De kanttekening die we bij dit voorbeeld stellen is dat deze slateler dit alleen kan doen door subsidie. Onder normale exploitatie kan de teelt niet uit. De vraag blijft dus: is er wél een bedrijfsmodel wat uit kan?

Vornoemde bedrijven leveren bovenwettelijke milieuprestaties en zouden in aanmerking kunnen komen voor regionale beloningen via het Markemodel. Dankzij een KPI-systeem kan de boer gewaardeerd worden voor zijn bijdrage aan schone lucht en water (bijvoorbeeld punten voor >85% reductie van ammoniakemissie). Dit kan zich vertalen naar voordelen als bonusbetalingen en mogelijk ook toegang tot goedkope pachtgrond, wanneer er gedacht wordt aan meerdere functies op het bedrijf.

Uitdagingen

Omdat natuurinclusieve maatregelen voor ontwikkelpad 1 minder zichtbaar zijn in het landschap, ligt de uitdaging in het erkennen en waarderen van innovaties *binnen* het bedrijf. LTO kan deze ondernemers ondersteunen door te lobbyen voor experimenteerruimte in regelgeving (bijv. tijdelijke ontheffingen om nieuwe kringlooptechnieken te testen) en door kennisuitwisseling over best practices in emissiereductie te faciliteren.

Ook moeten financiële instellingen worden meegenomen: investeringen in emissietechnologie en circulariteit vergen kapitaal, dus groene financiering en garantstellingen zijn essentieel. Door deze randvoorwaarden te verbeteren, valt dit vooruitstrevende segment niet buiten de boot – ook hightech gesloten bedrijven kunnen dan volwaardig bijdragen aan natuur- en klimaatdoelen.

⁹ Zie bijvoorbeeld de *KringloopToets Mestverwerking* van Wageningen Livestock Research, waarin een geïntegreerd concept van vergisting, emissiebeperking en mineralenterugwinning bij varkensbedrijven wordt uitgewerkt ([WUR, 2017](#)).

3.2 Ontwikkelpad 2: Hightech open precisielandbouw

Karakteristiek

Dit pad richt zich op open teeltsystemen en veehouderij in de open lucht die hoogwaardige productie combineren met hightech innovaties in bodem, teelt en milieu. Precisie technieken, data, robotica en veredeling worden ingezet om met *gezonde bodems* en minimale emissies teeltresultaten te behalen. Er is veel aandacht voor het versterken van biodiversiteit ten dienste van de landbouw – bijvoorbeeld door functionele agrobiodiversiteit (nuttige insecten, bodemleven) te stimuleren – en voor klimaatmaatregelen zoals koolstofopslag in grond en waterconservering. Deze bedrijven hebben door hun schaal en ligging vaak invloed op het landschap en natuurgebieden, waardoor samenwerking binnen gebiedsgerichte strategieën kansrijk is.

Natuurinclusieve kansen

De natuurinclusieve potentie van hightech open bedrijven ligt in de combinatie van besparen (inputreductie), benutten (slimme inzet van ecologische processen) en verrijken (meer biodiversiteit en landschap). Hightech open bedrijven hebben een directe interactie met het landschap en kunnen daardoor een breed palet aan NIL-maatregelen toepassen. Veel agro-ecologische concepten laten zich juist goed combineren met geavanceerde technieken. Enkele voorbeelden:

- Precisiebemesting en plaatsspecifieke onkruid- en ziekten en plagenbestrijding: Door sensoren en GPS gestuurde machines wordt kunstmest en chemie alleen toegediend waar nodig. Dit vermindert emissies en afspoeling, wat natuur en waterkwaliteit ten goede komt.
- Strokenteelt met drones en robots¹⁰: Smalle stroken met wisselende gewassen verhogen de biodiversiteit en verlagen ziektedruk, terwijl drones het beheer efficiënt houden. Strokenteelt is bovendien een erkende eco-activiteit; via het GLB kan hiervoor tot €200/ha worden verkregen bij [maximale deelname](#). Uit pilots blijkt dat strokenteelt de functionele biodiversiteit (bodemfauna, plaagbestrijding) met 20–40% doet toenemen.
- Agroforestry¹¹ met precisie-irrigatie: (rijen) bomen in het veld genereren (neven)inkomsten met vruchten en noten, vormt een aanvulling op het dieet van vee en verbeteren het microklimaat voor veeteelt en akkerbouw. Ook wordt habitat gecreëerd voor vogels en insecten. De koolstofvastlegging in bomen en bodem levert klimaatwinst op en mogelijk extra carbon credits.
- Groenbemesters en onderzaai ondersteund door camera-technologie: Hierdoor wordt bodemerosie tegengegaan en het bodemleven gestimuleerd, zonder dat de hoofdteelt hinder ondervindt.

Dit alles draagt direct bij aan minder kunstmestgebruik, CO₂-vastlegging en robuustere teeltsystemen. Belangrijk is dat ondernemers hierdoor dubbel profijt van kunnen hebben: lagere inputkosten en tegelijk toegang tot eco-premies of private initiatieven die duurzaamheid belonen. Helaas is het nu wel zo dat de vergoedingen, die berekend worden, voor de eco-regeling bepaalde besparingen (bv minder kunstmestgebruik) verrekenen, waardoor er niet altijd sprake is van gestapeld profijt.

Hightech open ondernemers hebben directe interactie met het landschap en een breed palet aan NIL-maatregelen tot hun beschikking. Veel agro-ecologische concepten laten zich juist goed combineren met geavanceerde techniek.

Voorbeelden

In Flevoland experimenteren akkerbouwers binnen “De Boerderij van de Toekomst” en Erf BV met een mozaïek van gewassen (strokenteelt, gemengde teelten) in combinatie met emissieneutrale

¹⁰ Momenteel nog duur niet voor alle agrariërs interessant zonder stimulerende regelingen

¹¹ Agro Forestry vraagt wel om aanzienlijke investeringen aan de voorkant en meestal een paar jaar opstart voor de extra opbrengst (gewas en ecodiensten)

kringloopmethoden. Dit toont aan dat landschappelijke inpassing en hoge productie samengaan. Ook de Biodiverse Akker Mozaïek (BAM)-akkers in de Hoeksche Waard zijn illustratief. Een groep innovatieve akkerbouwers heeft daar meerjarige wisselteelten ingevoerd (luzerne, kruiden, granen) als rustgewassen in de [rotatie](#).

De eerste resultaten laten een toename van insecten en akkervogels zien, terwijl het [bedrijfsrendement](#) behouden blijft – deels omdat sommige rustgewassen ook opbrengst opleveren (luzerne als veevoer, graan, etc.). Bovendien krijgen deze boeren via een *korte keten*-initiatief een meerprijs voor hun duurzaam geteelde producten. Het concept [BAM-akker](#) bewijst dat met de juiste kennis en samenwerking natuurwinst en efficiëntie kunnen [samengaan](#). Zie [hier](#) voor meer info waaruit blijkt dat dit voor akkerbouwers een aantrekkelijk perspectief kan zijn. Het blijft echter ook de uitdaging en vraag hoe in Nederland een bedrijfsmodel zich kan ontwikkelen als de subsidies wegvallen.

Marktkansen en ketensamenwerking

Voor hightech open bedrijven liggen de kansen niet alleen in subsidies, maar ook in marktinitiatieven die duurzame productie belonen. Een voorbeeld is Nedertarwe, een keteninitiatief voor baktarwe van Nederlandse bodem. [Meelproducent](#) Royal Koopmans werkt hierin samen met telers en molenaars aan tarwe die voldoet aan extra eisen voor biodiversiteit, bodemgezondheid, CO₂-reductie en gewasbescherming. Ecologen (zoals De Vlinderstichting) denken mee over de criteria en [boeren krijgen](#) een *premie voor hun extra inspanning* en het eindproduct wordt vermarkt met een duurzaamheidsclaim. Dergelijke samenwerking met afnemers vergroot het verdienmodel: de boer krijgt een deel van de meerwaarde terug via de keten. Feitelijk is hier iets zichtbaars van een markttransitie naar meer regeneratieve landbouw; een vorm van benutten, besparen en verrijken. Daarnaast zien we opkomst van certificeringssystemen (bijv. GlobalGap, PlanetProof, Top Crop of specifieke biodiversiteitsmonitoren in de zuivel en akkerbouw), waarbij die boeren en tuinders worden beloond voor natuurinclusieve scores, bijvoorbeeld middels een bonus op de prijs.

Kansen in vervolg op CSRD en Nature Credits

Precisieboeren en -tuinders kunnen profiteren van de groeiende vraag naar transparante duurzaamheidsdata. Onder de CSRD [moeten voedselverwerkers](#) rapporteren over zaken als pesticidengebruik, bodemvruchtbaarheid en biodiversiteit bij hun leveranciers. Een akkerbouwer, die kan aantonen dat hij dankzij NIL-maatregelen de bodem en biodiversiteit verbetert (bijvoorbeeld via KPI-rapportages of certificaten), wordt voor zulke bedrijven een aantrekkelijke partner. Dit kan resulteren in preferente afnamecontracten of co-investeringen (bijvoorbeeld een zuivelcoöperatie die investeert in kruidenrijk grasland bij haar leden om biodiversiteit te verhogen voor haar verslaglegging).

Bovendien kunnen hightech open boeren nature credits genereren door aantoonbaar natuurherstel: bijvoorbeeld het aanleggen van bloemrijke akkerranden of wetlands op minder productieve stukken land, waarvoor ze verhandelbare credits ontvangen van bedrijven die hun [biodiversiteitsvoetafdruk willen compenseren](#). Zo ontstaat een extra inkomstenstroom naast de opbrengst van gewassen.

Het risico, waar we als LTO alert op moeten blijven, is dat het aanleveren van data en gegevens, ook met betrekking tot de 'duurzaamheidsprestaties' niet meer en meer een zichzelf aanscherpende leveringsvoorwaarde wordt. Perverse prikkels om van duurzaamheid 'een stok' te maken moeten worden tegen gegaan.

Uitdagingen

Een uitdaging is het verspreiden van kennis: veel van deze technieken vragen nieuwe kennis en skills. Investeren in voorlichting, demo-bedrijven en opleiding (bijvoorbeeld voor jonge boeren) is

van belang om de drempel te verlagen. Daarnaast kan de overheid helpen bij het opzetten van meetnetwerken (monitoring van bodem, water, biodiversiteit) zodat boeren de resultaten van hun inspanningen objectief kunnen aantonen – cruciaal voor zowel CSRD-vragen van ketenpartijen als voor eventuele credit-registratie. Ten slotte moeten regelgeving en toelating van nieuwe technologie (zoals drones, CRISPR-technieken voor gewasveredeling, etc.) ruimte bieden om deze innovaties breed toe te passen¹².

Mogelijk kunnen via netwerken van de regionale LTO's ervoor gezorgd worden dat precisielandbouw-innovaties sneller bekend en geïntegreerd worden en dat er pilotprojecten komen waar boeren ervaring opdoen met, bijvoorbeeld, robotisering of biodiversiteitsmonitoring met het SCAN-ICT-systeem van BoerenNatuur. Dat data-systeem (SCAN) kan helpen om op bedrijfsniveau¹³ de aanwezige natuurmaatregelen en prestaties te registreren – denk aan areaal kruidenrijk grasland, akkerrand etc. – wat weer waardevol is voor beloning en certificering. Door dergelijke tools te integreren, kunnen hightech open bedrijven *meetbaar* maken hoe ze scoren op natuur en milieu, en zo hun vooruitgang aantonen richting overheid en maatschappij.

De land- en tuinbouw kan gebruik maken van de nationale (TKIs) en internationale (Horizon Europe) onderzoeksgelden. Binnen LTO is met name de ZLTO succesvol deelnemer aan een aantal Horizon projecten, zoals FoodCost (berekenen van de werkelijke of 'true' prijs van producten).

3.3 Ontwikkelpad 3: Multifunctionele landbouw

Karakteristiek

In het multifunctionele ontwikkelpad combineren agrarische ondernemers hun kernproductie met andere maatschappelijke diensten: zorgboerderijen, educatie, recreatie/toerisme, kinderopvang, energieproductie, (agrarisch) natuurbeheer, et cetera. Het agrarisch inkomen wordt verbreed met niet-agrarische activiteiten. Deze bedrijven slaan een brug tussen boerenbedrijf en samenleving – ze voeden niet alleen, maar zorgen ook voor beleving, welzijn en educatie. Vooral nabij stedelijk gebied biedt dit pad grote kansen.

Natuurinclusieve kansen

Natuur en landschap spelen vaak van nature al een grote rol op multifunctionele bedrijven, omdat een aantrekkelijke omgeving een voorwaarde is voor recreatie en educatie. Deze ondernemers hebben er dus baat bij om hun land biodivers en mooi groen in te richten – het verhoogt de belevingswaarde voor bezoekers én biedt nieuwe inkomsten (bijv. via agrarisch natuurbeheer subsidies of toeristen die komen voor het landschap). Typische NIL-maatregelen sluiten hier perfect op aan. *Heggen, houtwallen en bloemenranden* maken het landschap aantrekkelijk voor wandelaars en fauna tegelijkertijd. *Boerennatuurpaden* met informatiebordjes over akkervogels of insecten kunnen educatief ingezet worden. *Agroforestry* met fruit- of notenbomen geeft schaduw en aanvullend dieet aan dieren én levert plukbare producten voor boerderij-educatie en/of verkoop. Ook extensieve *weidegang in kruidenrijk grasland* past goed: het is diervriendelijk (aantrekkelijk voor zorgcliënten die komen knuffelen met koeien of paarden) en ecologisch waardevol. Multifunctionele boeren zijn bovendien waardevolle schakels in gebiedsgerichte samenwerkingen. Door hun open houding naar publiek en natuur, kunnen zij bruggen slaan tussen landbouw, natuurbeheer en stedelijke gebruikers. In gebiedscontracten of stadsrandzones kunnen zij sleutelspelers zijn in de realisatie van doelen op het snijvlak van recreatie, biodiversiteit en educatie.

¹² Onder meer interessant bij de nieuwe veredelingstechnieken voor de grote teelten en de grote bedrijven.

¹³ NB dit kan door de collectieven (Boerennatuur worden verzameld, en er is dus niet per bedrijf inzet vereist

Hoewel een groene en biodiverse omgeving aantrekkelijk is voor recreatie en educatie, is niet elke maatregel automatisch natuurinclusief. Juist hier ligt de kans om esthetiek te verbinden met ecologische meerwaarde – denk aan inheemse soorten, functionele biodiversiteit en landschappelijke samenhang. Wanneer erfbeplanting ook insecten ondersteunt, of wandelpaden samengaan met akkerranden voor vogels, ontstaat dubbel rendement: voor mens én natuur.

Voorbeelden

Natuurboerderij-concepten illustreren dit goed. *Natuurboerderij De Kampina* (in Brabant) is een melkveebedrijf dat nauw samenwerkt met Natuurmonumenten: de koeien begrazen natuurgraslanden, de boer krijgt vergoedingen voor landschapsonderhoud, en bezoekers kunnen in een boerderijwinkel streekproducten kopen te midden van een fraai natuurlandschap. Tegelijk biedt de boerderij educatieve excursies over kringlooplandbouw. Een ander voorbeeld is een zorgboerderij die met behulp van vrijwilligers een bloemenpluktuin en hoogstamboomgaard onderhoudt: cliënten helpen mee en tegelijkertijd ontstaat er habitat voor bijen en vlinders. Dit productieve groen kan worden gefinancierd via bijv. GLB-ecoregelingen of gemeentelijke subsidies voor stadsrandgroen.

Multifunctionele ondernemers lopen er vaak tegenaan dat investeringen in natuur en landschap niet direct worden terugverdiend via de markt. Hier biedt ondersteuning uit publieke middelen uitkomst: denk aan provinciale regelingen waarbij boeren die hun erf openstellen voor recreatie extra subsidie krijgen voor landschapselementen. Een concreet instrument zijn duurzame pachtmodellen of grondregelingen: in [Brabant](#) bijvoorbeeld kunnen boeren via een provinciaal fonds grond aankopen met deels subsidie en een langdurig erfpachtcontract, mits ze duurzame beheerdoelen realiseren (verbetering bodem, water, biodiversiteit). Ook andere modellen, zoals 'sale-and-lease-back' constructies met groene voorwaarden, helpen multifunctionele bedrijven aan land/ruimte én borgen dat dit land natuurvriendelijk beheerd wordt. Dit sluit ook aan op voorstellen om pacht in heel Nederland te verduurzamen: contracten met een langere looptijd en met eisen ten aanzien van agrarische en natuurlijke kwaliteit en inrichting van het land en bodem. Dit stimuleert zowel verpachter als pachter om te investeren [in de lange](#) termijn.

Synergie met doelen

Deze bedrijven laten zien dat maatschappelijke diensten en natuurwinst hand in hand gaan. Een zorgboerderij met varkens in een bosperceel draagt bij aan dierenwelzijn en biodiversiteit; een recreatief melkveebedrijf met vogelakkers draagt bij aan weidevogelstand. Via multifunctionele landbouw wordt de agrarische sector zichtbaarder en positiever in beeld gebracht bij het publiek. Dat vergroot het maatschappelijk draagvlak ("*meer natuur = meer draagvlak*" geldt bij uitstek hier). LTO kan dit pad ondersteunen door samen met overheden te pleiten voor integrale beloningssystemen: een boer die zorgt voor bijvoorbeeld zorg, landschap *én* klimaat zou niet langs drie loketten moeten voor drie subsidies, maar via één eenvoudig contract voor ecosysteemdiensten beloond kunnen worden. Het Markemodel is wederom een inspirerend voorbeeld, aangezien het beloningen "stapelt" voor prestaties op verschillende thema's; ideaal voor multifunctionele boeren die op meerdere fronten [bijdragen](#).

Tegelijkertijd vraagt dit ontwikkelpad om structurele verankering van het verdienmodel: zolang natuur- en zorgfuncties marginaal worden beloond, blijft hun schaal beperkt. Een integrale beloningssystematiek – via ecosysteemdienstencontracten of gebiedsfinanciering – is essentieel om multifunctionele landbouw op te schalen van uitzonderlijk naar structureel onderdeel van de landbouwtransitie.

3.4 Ontwikkelpad 4: Biologisch plus

Karakteristiek

Dit pad bouwt voort op de bestaande biologische landbouw maar streeft naar een “plus”: verdere ontwikkeling van ecologische en regeneratieve principes, bovenop de al geldende bio-standaarden. Biologische bedrijven vermijden chemische pesticiden en kunstmest, en hebben de ambitie om voorop te lopen in dierenwelzijn en natuurbeheer. Maar ook voor deze pioniers zijn nog stappen nodig richting 2030, bijvoorbeeld op gebied van alternatieven voor koper (gewasbescherming), verdere reductie van emissies, duurzaam bodembeheer¹⁴, etc. Biologisch plus heeft potentieel een belangrijke sociale rol in regio's door bijvoorbeeld verbinding met burgerinitiatieven (denk aan Herenboeren-coöperaties).

Natuurinclusieve kansen

In het ideale plaatje zou biologische landbouw al grotendeels natuurinclusief moeten zijn¹⁵: men werkt binnen ecologische grenzen en bevordert bodemleven en biodiversiteit op het bedrijf. Toch kan “plus” betekenen dat men nóg integraler gaat werken. Regeneratieve landbouw principes – zoals niet-kerende grondbewerking, permanente bodembedekking, agroforestry en hoge diversiteit in het bouwplan – kunnen ook bij biologisch verder worden uitgerold. Biologische akkerbouwers kunnen bijvoorbeeld meer rustgewassen (klaver, luzerne) integreren en experimenteren met strokenteelt om ook zonder chemie plagen de baas te blijven. Veehouders kunnen naar natuurinclusief graslandbeheer opschalen: extensiever beweiden, ruige mest en compost in plaats van dichte mestinjectie, en kruidenrijkdom dragen bij aan populatie weidevogels. Ook zijn er voorbeelden uit de teelten van bloembollen, bomen, vaste planten en zomerbloemen.

Hoewel het ideale plaatje mooi is en de regels een logische startpunt zijn voor natuurinclusief boeren en veel bioboeren ook extra inzet geven, is er dus ook nog best veel werk te doen bij de [bioboer](#).¹⁶

Voorbeeld

Boerderij 't Schop in Brabant (genomineerd als inspiratiebedrijf) is een biologisch-dynamische boerderij die nóg een stap verder gaat: ze combineren melkvee met agroforestry (notenbomen op percelen), produceren eigen energie, en hebben akkerstroken met voedergrassen tussen kruidenrijke stroken. Hiermee halen ze extra biodiversiteitsdoelen die verder gaan dan het EU-biologisch keurmerk vereist. Dit soort bedrijven ontwikkelen feitelijk al de KPI-systematiek waar beleid naartoe wil: ze kunnen aantonen hoeveel landschapselementen ze hebben, hoeveel % kruidenrijk grasland, hoeveel lagere emissie, etc. – data die straks belangrijk zijn om ambitieniveaus te onderscheiden.

De Louis Bolk Instituut niveaus van natuurinclusiviteit (0 t/m 3) worden nu al op dergelijke bedrijven zichtbaar toegepast. In Gelderland wordt bijvoorbeeld gewerkt met vier NIL-niveaus (van basis tot vooruitstrevend), zodat elke boer – ook de biologische – op zijn [eigen niveau](#) verdere stappen kan zetten. Biologisch+ bedrijven zullen vaak op niveau 2 of 3 opereren, wat inhoudt dat ze ruimschoots bijdragen aan biodiversiteit, landschap en gesloten kringlopen.

¹⁴ soms wordt er toch geploegd, omdat er geen glyfosaat kan gebruikt worden ipv minimale bodemverstoring

¹⁵ Sommige biologische boeren kiezen voor 'turboboeren', waarbij technieken worden toegepast, die niet gunstig zijn voor het bodemleven of die grootschalige biologische landbouw bedrijven terwijl vanuit ecologisch perspectief kleinschaligheid veel beter is.

¹⁶ Kort gezegd: een intensieve bio pluimveebedrijf is niet per definitie natuurinclusief.

Markt en beleid

De biologische sector heeft al een eigen marktsegment met hogere prijzen¹⁷, maar biologisch-plus kan zich nog duidelijker profileren met *extra duurzaamheid*. Dat roept de vraag op of een apart keurmerk voor natuurinclusief gewenst is, of dat het geïntegreerd kan worden in bestaande labels. Hierover lopen de meningen uiteen: sommigen vrezen extra administratie, anderen zien het als kans om waarde te verzilveren. Belangrijk is in elk geval dat prestaties meetbaar zijn – via KPI's. Zoals vermeld, wordt er al gewerkt aan concrete indicatoren voor NIL in melkveehouderij en akkerbouw (bijvoorbeeld % kruidenland, N-bodemoverschot, ammoniak/ha, etc.). Biologische bedrijven kunnen hierin vooroplopen en hun gegevens (vaak al bijgehouden voor kringloopwijzer of Skal) gebruiken om te laten zien hoe groen ze zijn. Voorbeelden van een aanpak om volgens een normatief kader de inzet voor biodiversiteit te presenteren zijn de biodiversiteitsmonitor voor akkerbouw en melkvee en de Brabantse biodiversiteitsmonitor,

Beleidstechnisch is het van belang dat GLB-ecoregelingen en andere subsidies óók toegankelijk zijn voor biologische boeren¹⁸ – dubbel beloond worden moet kunnen waar extra prestaties geleverd worden. Nu ervaren bio-boeren soms dat ze buiten de boot vallen bij regelingen omdat ze “al goed bezig zijn”. LTO kan pleiten voor *gelijk speelveld*: wie meer doet dan de basis (gangbaar of bio), moet altijd aanspraak kunnen maken op stimulansen. Ook innovatie in de biologische sector verdient steun, bijvoorbeeld onderzoek naar robuuste rassen en weerbare teeltsystemen zonder chemie – iets wat zowel biologische als gangbare boeren ten goede komt.

3.5 Ontwikkelpad 5: Natuur en landschap landbouw

Karakteristiek

In dit pad stellen ondernemers het beheer van natuur en landschap centraal in hun bedrijfsmodel. Agrarische productie is geïntegreerd met natuurbeheeractiviteiten. Denk aan een extensieve veehouder die runderen of schapen inzet voor begrazing van natuurterreinen, of een akkerbouwer die een groot deel van zijn grond heeft ingericht met natuurstroken, plas-dras percelen en kruidenakkers en daarvoor vergoedingen krijgt. Deze boeren werken vaak samen in *collectieven* of coöperaties om natuurdoelen op regionaal niveau te realiseren (zoals de 40 agrarische natuurverenigingen die ANLB uitvoeren). Het landschap is hun primaire “product”: ze leveren ecosysteemdiensten en krijgen daarvoor publiek geld (en soms private sponsoring).

Collectieven en Natuurinclusieve land- en tuinbouw

In diverse gebieden wordt er prettig en constructief samengewerkt in de Agrarische Collectieven; echter het is niet per definitie noodzakelijk dat natuurinclusieve landbouw wordt ingericht volgens een collectief model. Voor LTO blijft de individuele ondernemer uitgangspunt. Als dat leidt tot samenwerking tot op gebiedsniveau is dat uitstekend, maar het is ook goed om bij de verdere doordenking en uitwerking van natuurinclusieve land- en tuinbouw er rekening mee te houden dat boeren verschillend denken over of en hoe zij NIL zouden willen inpassen op hun bedrijf.

Zo moet er ook niet per definitie de route gekozen worden om alle NIL kansen te koppelen aan de collectieven (ANLB) of andere gebiedsgerichte initiatieven. Nu zie je ook al individuele boeren die niet mee kunnen doen omdat er geen lokale cohesie is of omdat ANLB aan specifieke gebieden is voorbehouden.

¹⁷ In de supermarkt zeker, voor de producent is de hogere prijs nog niet altijd voldoende om hogere kosten te compenseren

¹⁸ NB biologische boeren en tuinders scoren per definitie nu (2025) ‘goud’ in de eco-regeling

We merken hierbij nog in algemene zin op dat natuurinclusieve land- en tuinbouw over het brede werkveld van de agrariër gaat. Zo is de teeltsector breder dan akkerbouw alleen en gaat ook over de bloembollen en bomen, vaste planten en zomerbloemen.

Natuurinclusieve kansen

Dit pad onderstreept dat land- en tuinbouw niet alleen voedsel levert, maar ook publieke diensten zoals biodiversiteit, waterkwaliteit en landschapsbeheer. Vrijwel alle denkbare NIL-maatregelen komen hier voor, van weidevogelbeheer tot aanleg van houtwallen, van akkervogelstroken tot beheer van vochtige natuurgraslanden. De kunst is deze beheertaken zó te integreren dat het bedrijf economisch uit kan. Vaak betekent dit *extensivering met betaling*: minder output per hectare, maar inkomsten uit beheervergoedingen en nichemarkten. Alle maatregelen uit de NIL-toolbox kunnen hier tot niveau 3 worden opgeschaald: bijvoorbeeld een melkveehouder die 100% kruidenrijk grasland beheert, met late maaidata voor insecten (natuurgericht maaien) en ruige mest uitrijdt voor bodemleven. Of een akkerbouwer die elke perceelrand van 6 meter bloemenstrook voorziet, gecombineerd met enkele plas-dras zones voor vogels.

Deze bedrijven zijn sleutelspelers in gebiedsgerichte aanpakken: zij leveren maatwerk voor natuur- en waterdoelen en opereren vaak in samenwerking met terreinbeheerders en collectieven. Boeren beheren gronden van Staatsbosbeheer of Natuurmonumenten via pachtcontracten met natuurvoorwaarden. Staatsbosbeheer heeft onlangs pilots gedaan waarbij ca. 30 boeren op hun pachtland kruiden- en faunarijk grasland beheren; men zoekt samen naar het nieuwe evenwicht tussen landbouwrendement en natuurkwaliteit. Zulke duurzame pachtconstructies (lagere pachtprijs tegen leveren natuurdoelen) zijn veelbelovend en verdienen opschaling.

Eigenlijk zou de agrariër een beheervergoeding moeten ontvangen als deze het beheer uitvoert. Dan wordt natuurbeheer/natuurgrond een stuk interessanter voor agrariërs. Deze groep heeft meer uitvoeringskracht als de TBO's, die meestal relatief ver van de gebieden af zitten en vervolgens ook weer met aannemers moeten werken.

Voorbeeld

Een "natuurboer" in Friesland heeft vrijwel zijn hele bedrijf omgevormd: hij melkt nog 50 koeien, maar op 80% van zijn land is hij deelnemer in ANLb-pakketten voor weidevogels en beheer van slootranden. Dankzij goede resultaten (hoge kuikendichtheden) ontvangt hij niet alleen ANLb-geld maar ook een bonus van de provincie. Zijn melk verkoopt hij als weidevogelvriendelijke zuivel via een korte keten. Dit laat zien dat een nieuw *verdienmodel* ontstaat: productie + beloning voor natuur.

Ook projecten als PAN (Pilot Agrarische Natuur) in Overijssel toonden aan dat boeren meer dan 25% van hun inkomen uit natuurbeheer kunnen halen, mits er slimme combinaties zijn van GLB, provinciale subsidies en markt (bijv. zuivel met een vogellabel). Het onlangs afgesloten Landbouwakkoord (hypothetisch, richting 2030) zou idealiter zulke constructies borgen.

Uitdagingen

Voor dit ontwikkelpad liggen er nogal wat uitdagingen aan te gaan in de komende tijd.

- Vereenvoudiging van ANLb en eco-regeling
Belangrijk is dat de pioniers niet verzanden in bureaucratie. Nu al wordt geklaagd dat ANLb en eco-regeling *administratief zwaar* zijn. Daarnaast mogen regels het niet in de weg staan dat boeren deels naar natuurgrond status gaan – nu leidt bestemmingswijziging vaak tot waarde- en flexibiliteitsverlies, wat ontmoedigt.
- Meer ruimte voor duurzame pacht en experimenteergebieden
LTO kan zich hard maken voor beleidsruimte en experimenteergebieden waar ondernemers

vrijgesteld worden van knellende bepalingen (bijv. mestwetgeving of productierechten) zolang ze aantoonbaar natuurwinst boeken.

- Groen CV
Ook zou LTO kunnen pleiten voor het ontschotten van budgetten: laat verschillende overheidslagen gezamenlijk natuurinclusieve boeren contracteren voor hun diensten. Interessant is het idee van een *groen CV* of certificaat voor boeren: dat alle verrichte natuurinspanningen zichtbaar maakt en mee kan wegen bij bijvoorbeeld vergunningverlening of toeslagrechten. Immers, als een boer 50% van zijn land voor biodiversiteit inzet, zou hij soepeler behandeld moeten worden bij stikstofregels ("groene differentiatie" van beleid). Deze richting – meer belonen, minder generieke dwang – sluit naadloos aan bij het kernidee van dit voorstel.
- Bundeling van budgetten voor integrale beloning van ecosysteemdiensten.
- Stimuleren van agroforestry binnen de gehele breedte van de agrarische sector. Dit op basis van onze 'Agroforestry Visie' van LTO Nederland. Onderdeel daarvan vormt het opzetten en versterken van provinciale agroforestry netwerken waar boeren onder andere ervaringen kunnen uitwisselen, subsidies kunnen aanvragen en een markt voor agroforestry producten kunnen vormen.
- Samenbrengen beleidsontwikkeling en uitvoering in de regio. Hierbij gaat het om het bij elkaar brengen van alle aspecten, die we als LTO uitvoeren en vanuit een éénduidige aansturing benaderen en uitvoeren; doelgericht, effectief en efficiënt.

4. Tijdlijn 2026–2030: focus op implementatie en mijlpalen

De Visie 2030 van LTO schetst een stip aan de horizon, die steeds dichterbij komt en meer vorm krijgt: een landbouw, die in 2030 op alle fronten duurzamer en toekomstbestendig is. Om daar te komen zijn hieronder in een routekaart voor de periode **2026–2030** enkele belangrijke ijkpunten verwoord.

Het streven is om gedurende deze periode *stapsgewijs en gezamenlijk* op te schuiven naar meer concrete doelen (zie NIL-niveaus) wat één en ander betekent op het boerenplan. Dit zal in de komende tijd, maanden en wellicht jaar vertaald moeten worden in activiteiten. Richting natuurinclusiviteit als zich ontwikkelende norm, zonder boeren halsoverkop in onzekerheid te storten. Hierbij zal ook blijken dat de doelen van LTO verbonden zijn met de doelen vanuit de brede samenleving en daarom koppelkansen geeft.

Het is van belang dat ook biologische maatregelen worden erkend en gewaardeerd, zodat de voorloperrol van deze sector zichtbaar blijft. Daarnaast verdient de biologische sector expliciet aandacht in marktontwikkelingsstrategieën. De ervaring in Denemarken laat zien dat een sterke focus op biologisch, in plaats van tussensegmenten, kan leiden tot substantiële marktaandeelen en betere prijsvorming.

2026: Kennis & organisatie

2026 staat in het teken van organiseren, kennis delen en informeren. LTO Nederland participeert binnen het platform Collectief Natuurinclusief en brengt daar kennis en kunde in en haalt deze op; er is voor LTO ook nog veel te ontdekken. Binnen dit collectief, wat nauw samenwerkt met het Deltaplan Biodiversiteit zijn veel leden uit alle vakgroepen, LTO, agrarische collectieven (BoerenNatuur), ketenpartijen en deskundigen vertegenwoordigd.

Natuurinclusieve landbouw heeft alleen toekomst als boeren ook via de markt beloond worden voor hun prestaties. Het goede nieuws is: de ketenontwikkeling is er, maar zal versterkt moeten worden. Want zonder ketenverandering blijft NIL afhankelijk van subsidies. Kortom, er zullen afspraken moeten komen over prijs- en afnamezekerheid.

→ Formuleer samen met keten- en natuurpartners niet alleen een definitie, maar ook een toetsbare natuurambitieladder, gekoppeld aan concrete prestatie-indicatoren (zoals biodiversiteitsdoelen of NIL-niveaus van Louis Bolk). Dit kan gekoppeld worden aan de agenda 3.0 van Collectief Natuurinclusief.

Tevens wordt 2026 benut om de KPI-systematiek verder te verkennen, te ontwikkelen en uit te werken en te testen – in samenwerking met daarvoor aangewezen instituten en wetenschappers van o.a. WUR en Louis Bolk Instituut – zodat er meetbare indicatoren komen voor iedere [sector](#) (dus aansluitend op de reeds beschikbare KPI's voor melkvee en akkerbouw ook voor andere vakgroepen). LTO kan haar leden hierin betrekken via projecten en pilots: bijvoorbeeld vrijwilligers die hun bedrijf laten doorlichten op de KPI's en feedback geven op werkbaarheid.

Ook in 2026: de lobby richting politiek focust op betere financiële randvoorwaarden. We streven ernaar dat in de begroting 2027 een structurele verhoging komt van het budget voor agrarisch natuurbeheer en een versoepeling van stapeling van beloningen (bijv. combinaties van ANLb en eco-regeling toelaten). Ecosysteemdiensten moeten beloond worden. Zowel via langjarige gebiedscontracten met beloningen passend bij het verdienmodel. Daarnaast kunnen publiek-private fondsen of een agrarisch natuurbeheerfonds een rol hierin vervullen. Verken publieke inkoop (bijv. provincies of zorginstellingen die NIL-producten afnemen, waarbij certificering belangrijk kan zijn ivm de benodigde garantie. Biologische producten hebben hierbij het voordeel van een wettelijk erkende certificering). Ook de randvoorwaarden voor wet- en regelgeving moeten tegen het licht gehouden worden, zoals het mogelijk maken van een stimulans en gestapelde betalingen door de staatssteunregels aan te passen.

Vanuit de regionale LTO's worden met de programma's en projecten maximaal aangesloten op de focus en strategie van LTO als het gaat om Natuurinclusieve landbouw. Daarin hebben we als LTO een gezamenlijk verhaal naar buiten over onze visie en ontwikkelpaden. LTO ondersteunt haar bestuurders hierin. We versterken waar mogelijk onze interne kennis- en netwerk op relevante thema's. We maken natuurinclusieve landbouw concreet door verwijzing naar goede voorbeelden en met praktische projectconcepten van en voor leden. En (hiermee) versterken we ondersteuning van onze leden en bestuurders in gebiedsprocessen.

2027: Opschaling & eerste ijkpunt

Halverwege de route hebben we de ambitie dat minimaal 50% van de LTO-leden actief één of meerdere natuurinclusieve maatregelen heeft geïntegreerd in hun bedrijfsvoering (hoe klein ook). Volgens de in 2019 gehouden LTO-leden enquête¹⁹ deed ongeveer 40% "iets aan natuurinclusieve landbouw aan de randen van het bedrijf"; dat percentage willen we in 2027 fors verhogen door de inspanningen van 2026. Eind 2027 kijken we waar we dan staan.

LTO organiseert in 2027 opnieuw een werksessie voor LTO-bestuurders (vergelijkbaar met de werksessie van feb '25) om de voortgang te evalueren. Hier presenteren voorlopers hun resultaten, maar ook anderen hun vragen en hobbels waar ze tegenaan lopen. Dit jaar is ook een toetssteen voor beleid: we bepleiten een midterm review van GLB-ecoregelingen en nationale regelgeving. Zijn er knelpunten die boeren weerhouden? Bijvoorbeeld, als veel boeren klagen over administratieve last, dan moet het ministerie LNV die verlichten in de volgende GLB-uitvoering. Als banken nog huiverig zijn met financiering van NIL-investeringen (nu vaak genoemd als blokkade), dan zoeken we naar oplossingen, zoals een garantiefonds (?) of samenwerking met impact-investeerders.

2028-2029: Verankering & marktontwikkeling.

In deze jaren verschuift de nadruk van stimuleren naar verankeren. We streven ernaar dat in regionale gebiedsprocessen (bijv. veenweiden, zandgrond transitie) natuurinclusief boeren een belangrijke plaats krijgt. In deze jaren zal de ontwikkeling van een nationaal ecosysteemdienstenfonds of integrale gebiedscontracten vorm krijgen, waarin langjarige publieke en private betalingen worden gebundeld. Hierin worden boeren als uitvoerders van publieke diensten (water, bodem, biodiversiteit) gepositioneerd in plaats van als subsidieontvangers.

Via het [Markemodel](#) of soortgelijke gebiedscontracten gaan boeren in ten minste 5 pilot-regio's resultaatgerichte afspraken aan met overheid en bedrijfsleven. Deze pilots dienen als proof-of-concept dat minder regeldruk en meer belonen werkt. Tegelijk wordt ingezet op marktinitiatieven: LTO denkt mee bij opschaling van lonende concepten naar andere sectoren. Denk aan een *Nederzuivel*-label voor melk van kringloop/natuurboeren, of ketenafspraken in de akkerbouw om duurzame producten van NL bodem voorrang te geven in supermarkten. Het doel is dat richting 2030 een substantieel deel van de producten van NIL-boeren een marktidentiteit heeft (en dus hogere opbrengstprijzen). Tegelijk moet worden vermeld dat initiatieven uit het verleden (planetproof) hebben laten zien dat de Nederlandse markt hier nog niet klaar voor is. Daarom willen we ook inzetten op marktontwikkeling voor biologische producten. Biologisch is onderscheidend én gecertificeerd. Denemarken heeft vol ingezet op biologisch en niet op tussensegmenten zoals in Nederland en daar heeft biologisch nu een marktaandeel van 12%. Wat er onder andere toe heeft geleid dat het prijsverschil tussen biologisch en gangbaar is afgenomen, door het grote volume. Voor NIL-boeren op een hoger niveau is omschakeling naar biologisch een goede manier om ook een hogere prijs te krijgen.

Ook worden in 2028/29 de eerste vingeroefeningen voor certificering voor natuurinclusief getest: wellicht niet één landelijk label, maar regionale kwaliteitsmarkeringen of afgeleide van bestaande

¹⁹ Zie stageverslag Fenna Podt, 2025

keurmerken. Belangrijk is dat dit in samenspraak met boeren gebeurt, zodat certificering een *kans* blijft en geen administratieve last.

2030: IJkpunt en nieuwe doelen.

In 2030 willen we kunnen concluderen dat de Nederlandse landbouw een duidelijke slag naar natuurinclusiviteit heeft gemaakt. Concreet betekent dit bijvoorbeeld dat [een groot deel](#) (uitgedrukt in percentage %) van het areaal landbouwgrond natuurinclusief beheerd wordt op ten minste het basisniveau, in lijn met de ambitie van het Ministerie van LNV dat alle grond [in 2030 duurzaam beheerd](#) wordt.

Ook zouden de milieu-indicatoren dit moeten reflecteren: voortgang op klimaat (lagere uitstoot per kg product cq per ha land, meer carbon farming hectares), stikstof (reductie in overschotten en deposities), waterkwaliteit (minder uitspoeling) en biodiversiteit (toename agrarische soorten) gemeten over 2023–2030. Deze gegevens willen we samen met kennisinstellingen monitoren. In 2030 organiseert LTO samen met bijvoorbeeld Boeren Natuur een Nationaal Boer & Natuur Congres waar niet alleen wordt teruggeblikt, maar vooral ook nieuwe perspectieven worden geschetst. Wellicht blijken sommige ontwikkelpaden succesvoller dan andere of kunnen worden gecombineerd; dan kunnen we leren en bijsturen. Het is ook het moment om vooruit te kijken naar 2035: van transitie naar normalisatie. Uiteindelijk is het doel dat *natuurinclusieve landbouw de gangbare manier van boeren wordt* – niet meer een niche of project, [maar onderdeel](#) van het [reguliere boerenbestaan](#).

5. Conclusie en aanbevelingen

Natuurinclusieve landbouw biedt een integraal antwoord op veel van de urgente vraagstukken waar onze land- en tuinbouw, onze voedselvoorziening en teelten, voor staan. In plaats van steeds zwaardere dwang en druk van bovenaf, kunnen we met deze strategie de kracht van boeren zelf mobiliseren om oplossingen te bereiken.

Dit document legt de basis voor een gezamenlijke koerswijziging: *van verdediging naar initiatief, van moeten naar willen.*

Aanbeveling 1: Omarm een gezamenlijke definitie en visie.

LTO moet samen met de landbouworganisaties- en partners, maar ook anderen zoals natuurorganisaties, een heldere definitie van natuurinclusieve landbouw uitdragen, die zowel extensieve als hightech benaderingen erkent, zolang ze aantoonbaar bijdragen aan natuur- en biodiversiteitsdoelen. Hierbij is voor LTO de Visie Biodiversiteit uit 2023 leading. Samen uitdragen voorkomt polarisatie tussen “kampen” en geeft een duidelijk signaal aan politiek en maatschappij wat wij onder NIL verstaan.

Hierbij is het essentieel om biologische landbouw te benoemen en te erkennen als een bestaande vorm van natuurinclusieve landbouw, die al jarenlang integraal bijdraagt aan biodiversiteit en natuurbehoud.

Aanbeveling 2: Zet in op financiële ondersteuning en beloningsmechanismen, plus betere ondersteuning op grond van robuuste wet- en regelgeving.

Lobby voor langetermijnsubsidies en contracten (5-10-20 jaar) voor NIL-maatregelen, zodat boeren durven te investeren. Lonend werk voor ecosysteemdiensten en gebiedssamenwerking zijn essentieel om NIL verder te ontwikkelen.

Werk aan het stapelen van vergoedingen: zorg dat combinaties van GLB, ANLb, waterbetalingen, CO₂-credits, nature credits en private premies mogelijk worden zonder afroeping. Hierbij hoort ook het adresseren van knelpunten: vereenvoudig waar mogelijk de aanvraagprocedures en elimineer de angst dat bij koerswijziging subsidies moeten worden terugbetaald. De overheid moet er zorg voor dragen dat verduurzaming geen dwangbuis wordt.

Regelingen en fondsen dienen ook de inzet van biologische en andere voorlopers te belonen. Deze groepen mogen niet worden uitgesloten, juist omdat zij al jarenlang aantoonbaar bijdragen.

LTO zet in op sector-brede keteninitiatieven met een eerlijke prijsimpact wordt bereikt voor de boer/tuinder, en vraagt hiervoor vrijstelling van de mededinging (ACM, DG Mededinging). LTO kan hiervoor een beroep doen op artikel 210a van de Gemeenschappelijke Marktordening (GMO).

Aanbeveling 3: Investeer in kennisdeling, begeleiding en voorbeeldbedrijven.

Richt (regionale) NIL-expertteams in (eventueel herstart van iets als de LLTB-experts van weleer), die boeren persoonlijk adviseren hoe zij hun bedrijf natuurinclusie(f)(ver) kunnen maken. Faciliteer onderlinge bedrijfsbezoeken en publiek toegankelijke inspiratiebedrijven.

Maatwerk is essentieel: elk bedrijf vereist een eigen aanpak, dus zorg dat adviseurs daarop zijn toegerust. Dit alles om drempels (gebrek aan kennis, onzekerheid) weg te nemen.

Een ander aspect hierbij is het binnen LTO bundelen van beleidsontwikkeling tot en met uitvoering in de regio's en in de sectoren, om natuurinclusieve land- en tuinbouw van idee tot uitvoering effectief en efficiënt aan te pakken

Aanbeveling 4: Maak ook ruimte voor bedrijven buiten bestaande kaders en zorg dat in principe iedere boer gebruik moet kunnen maken van het ANLb.

Niet elke boer kan deelnemen aan ANLb of heeft toegang tot GLB-premies (bijv. niet-grondgebonden bedrijven). Creëer daarom ook prikkels buiten deze regelingen voor wie toch

natuurprestaties levert. Denk aan regionale fondsen of samenwerkingen met waterschappen en bedrijven (bijv. bierbrouwer die boeren betaalt voor biodivers gerst). Zo wordt niemand uitgesloten van de beweging.

Aanbeveling 5: Zorg voor een lerende en adaptieve beleidsstructuur.

LTO moet pleiten voor een combinatie van landelijke coördinatie en regionale invulling van beleid. Landelijk moeten de grote lijnen en budgetten helder zijn, regionaal is ruimte nodig voor maatwerk naar landschapstype en sector. Maak ruimte voor leernetwerken. Tevens: stimuleer experimenteerruimte in beleid voor pionierende boeren. Laat innovatieve NIL-projecten vrijstellingen krijgen als ze tegen knellende regels aanlopen, zodat ze niet voortijdig sneuvelen. Dit zorgt voor een veel betere verbinding tussen beleid en praktijk.

Aanbeveling 6: Bouw aan transparantie en maatschappelijke verantwoording.

Ontwikkel samen met keten en kennispartners een publiek toegankelijke NIL-monitor: hoeveel boeren doen mee, hoeveel grond is NIL-beheerd, welke impact wordt bereikt? Dit versterkt het maatschappelijk draagvlak én het verhaal van de sector.

In de NIL-monitor dient de biologische sector als aparte categorie opgenomen te worden, zodat prestaties van bio-bedrijven zichtbaar en herkenbaar zijn. Uit diverse onderzoeken blijkt dat de meerprijs voor biologische producten cruciaal is voor een gezond verdienmodel.

Aanbeveling 7: LTO zet zich in voor de ontwikkeling van Agroforestry als volwaardig én ondersteunend agrarisch bedrijfsmodel (teelt). Met Agroforestry worden naast (neven)inkomsten en kostenverlaging voor de boer tevens voordelen voor landschap en biodiversiteit behaald.

Aanbeveling 8: Voor natuurinclusieve landbouw zijn nieuwe verdienmodellen nodig. Onderzoek de kansen en mogelijkheden van nieuwe verdienmodellen (gebruik input van o.m. [WUR](#)), toets deze (in projecten en pilots van de regio's) en communiceer hierover naar de leden.

6. Besluit

Deze notitie is door de PortefeuilleCommissie NKE vastgesteld in haar vergadering van 24 september 2025. Besloten is om hetgeen in deze notitie verwoord is te omarmen als richtinggevend kader voor de komende jaren. Voorts heeft ze haar steun uitgesproken voor het in gang zetten van de hiervoor genoemde en andere benodigde acties. Concreet betekent dit o.a. het actief deelnemen in Collectief Natuurinclusief, uitwerken en concretiseren van de 11 focuspunten, en actieve communicatie naar de achterban dat natuurinclusieve landbouw meegenomen wordt en dienend is aan de strategische koers naar 2030.

Door natuurinclusiviteit een centrale plek in de strategie voor de visie 2030 te geven, kiezen we voor een toekomst waarin boeren voorop gaan in een nieuwe voedselstrategie die bijdraagt aan het behoud van onze natuur. Deze transitie vergt lef en samenwerking, maar biedt enorme kansen voor alle ontwikkelpaden uit de Visie 2030 en invulling van de Visie Biodiversiteit van 2023.

Natuurinclusieve landbouw zit vol kansen die aangegrepen kunnen worden. Laten we samen deze kans grijpen – stap voor stap, op een route die past bij ieder bedrijf, want iedere stap telt. Zoals een deelnemend bestuurder aan de werksessie van 19 februari jl. het verwoordde: *“Er is nog verrassend veel mogelijk voor natuur in de hedendaagse landbouw, als je maar goed samenwerkt met boeren en kijkt wat past binnen hun werkwijze”*. Dat is precies wat uitvoering van deze notitie beoogd.

Natuurinclusief is geen verplichting, maar een kans – voor boeren, voor de natuur en voor de samenleving. LTO Nederland kan en moet hierin een voortrekkersrol vervullen.

Bronnen (selectie)

- LTO Visie 2030 documentatie;
- LTO-onderzoek natuurinclusieve landbouw (Fenna Podt, 2025);
- Strategische werksessie NIL feb 2025;
- Routekaart Natuurinclusieve Landbouw (Collectief Natuurinclusief, 2024); WUR/Louis Bolk rapporten (o.a. Doorn et al. 2025, Luske et al. 2024);
- Praktijkvoorbeelden Markemodel (VALA), Nedertarwe (Royal Koopmans), BAM-akkers (Rotterdam de boer op!); Provinciale initiatieven Brabant/Gelderland; GLB-beleidstukken. Deze bronnen zijn in voetnoten/citaties verwerkt ter onderbouwing van alle hierboven beschreven punten.
- POV (2025). Ruimte voor niet-grondgebonden bedrijven
- Routekaart Natuurinclusieve Landbouw (2025)
- Wij.land rapport "Onder de streep" (2025)
- WUR (2023). Duurzame Landbouw en Bodemstudies
- Louis Bolk Instituut (2024). Natuurdoelen aan het werk
- BoerenNatuur / SCAN / KPI-systematiek documentatie
- RVO.nl: GLB-maatregelen en ANLb-vergoedingen

Bijlage 1 – Nadere duiding GLB 2028-2034

De Europese Commissie deed op 17 juli 2025 voorstellen voor het GLB voor de jaren 2028-2034 en het bijbehorende budget. Zoals het er nu uitziet, wordt het GLB-budget kleiner, tenzij Nederland bereid is om de EU-bijdrage beter te cofinancieren. De voorstellen bieden daartoe ruimte. Maar de besluitvorming zal zeker nog twee jaar in beslag nemen. Daarna, ergens eind 2027, dient Nederland een “NRPP” (Nationaal en Regionaal Partnerschaps Programma) plan indienen voor goedkeuring door de Europese Commissie.

Deze tabel vat de voorgestelde GLB-maatregelen samen (met enige onzekerheid omdat niet alle voorstellen al openbaar c.q. doorgrond zijn, en de EU-instellingen deze weken grotendeels plat liggen):

nr	Maatregel	Verplicht ?	Valt binnen geoormerkte GLB-budget?	Co-financiering door lidstaat?
1	Basispremie (met afroaming vanaf 20.000 euro, max 100.000 euro).	Ja. Minimum €130, maximum €240 /ha	Ja	Nee
2	Gekoppelde steun	Nee	Ja	Nee
3	Kleine boeren	Ja	Ja	Ja, >30%
4	Handicapgebieden	Nee	Ja	Ja, >30%
5	Boeren rond Natura 2000 (“wettelijke beperkingen”)	Nee	Ja	Ja, >30%
6	Agro-milieu/klimaatmaatregelen	Ja	Ja	Ja, >30%
7	Risico's/verzekeringen	Ja	Ja	Ja, >30%
8	Investerings	Ja	Ja	Ja, >30%
9	Jonge boeren/starters (max 300.000 euro)	Ja	Ja	Ja, <85%
10	‘farm relief’ (zoals voor zwangerschapsverlof, ziekte)	Nee	Ja	Ja, >30%
11	Sectorale steun (o.a. SIGF, voor POs groenten en fruit)	Nee	Ja	Ja, >30%
12	Innovatie/toegang tot kennis	Ja	Nee	<75%
13	Leader	Ja	Nee	Nee
14	EU-crisisfonds (€ 900 mln per jaar voor de hele EU)	Nvt	Nvt	Nvt

Directe basissteun blijft in het voorstel dus verplicht. Dit en de zogenaamde gekoppelde steun moeten 100% uit het nieuwe fonds betaald worden. Maar de basissteun per bedrijf wordt verder beperkt:

- 20.000-25.000 euro per jaar: 25% afroaming
- 50.000-75.000 euro per jaar: 50% afroaming
- 75.000-100.000 euro per jaar: 75% afroaming
- Maximaal 100.000 euro per jaar. Dit plafond geldt per ondernemers, ook al bezitten ze meer dan één bedrijf.

Uit de tabel blijkt ook dat er één maatregel 'agromilieu/klimaat maatregelen' (agri-environmental and climate actions) is opgenomen in de voorstellen. Met alle onzekerheid van dien, kan je voorzichtig zien dat eco-regeling en ANLb hier in samengebracht moeten gaan worden.

Uit deze voorstellen blijkt dat het GLB-budget onder druk staat en sterker afhankelijk wordt van de Nederlandse overheid om te cofinancieren. Bovendien blijkt weer eens dat het beleid steeds in beweging is, wat het voor boeren en tuinders moeilijker maakt zich te richten op die 'stip op de horizon', als je jouw businessmodel voornamelijk laat afhangen van subsidies. Subsidieregelingen zijn onderhevig aan beleidswijzigingen. We zullen nog moeten zien in hoeverre er ANLb-contracten voor 20 jaar gaan komen en hoe robuust die zijn in een turbulente omgeving.

Het verdienmodel voor boeren en tuinders wordt sterker als het primair vanuit de markt gedreven wordt. Het GLB kan dan aanvullend van waarde zijn. Belangrijkste voorbeeld is nu biologisch: je produceert voor een volwassen markt met een meerprijs voor jouw product. Het GLB zet daar middels de eco-regeling 200 euro per hectare bovenop. Dit kan beschouwd worden als een vergoeding voor gemaakte meerkosten, zoals certificering en de bijbehorende administratie. Dit zou uitgebreid kunnen worden naar andere duurzaamheidscertificaten. Idealiter gebeurt dat Europees/internationaal, want de Nederlandse boer en tuinder is ook afhankelijk van export. Biologisch is een wettelijk vastgelegd EU-keurmerk, regeneratieve landbouw is privaat en verschilt per keten, maar is wel internationaal en wordt gestimuleerd door agribusiness. Nature-inclusive is ook bekend, maar mist de dekking van wetgevers en in mindere mate grote bedrijven. PlanetProof (SMK) biedt kansen omdat het is ingebed in ketenstructuren, maar worstelt met regeltjes en onderlinge verdeeldheid; tuinders klagen want de retail zegt: die meerprijs is al inbegrepen in het contract.

De erkenning van biologisch als bewezen marktsegment met een volwassen certificeringssysteem (EU-bio-keurmerk, SKAL) zou nadrukkelijker in de hoofdtekst opgenomen moeten worden.

Een andere kans is het benutten van de mogelijkheden die de mededinging biedt. Sinds ruim tien jaar zet LTO in op sector-brede keteninitiatieven met een berekende 'true price' voor de boer/tuinder. Dat heeft resultaten opgeleverd. De mededinging biedt hiervoor meer ruimte dan in 2015, toen de 'kip van morgen' werd afgewezen. In het GLB biedt de Gemeenschappelijke Markt Ordening (GMO) kansen middels een beroep op artikel 210a.

DG Mededinging is graag bereid om het gesprek aan te gaan over mogelijke casussen. Wat nu nog ontbreekt, zijn concrete initiatieven. Wat is daarvoor nodig? Ketenpartijen inclusief concurrenten van elkaar (dus retailers) die bereid zijn om te zeggen: dit of dat duurzaamheidsaspect (voorbeeld: een middel als glyfosaat) wordt door de markt niet automatisch geregeld, daarom willen we daarover afspraken maken. Voor het overige blijft het vrije marktwerking. De boer krijgt een vaste meerprijs op basis van 'true price' berekeningen.

Om dit tot stand te brengen heeft LTO de druk nodig vanuit de NGO-wereld. Vanuit de collectieve retail en handel worden dit soort initiatieven gerealiseerd.